

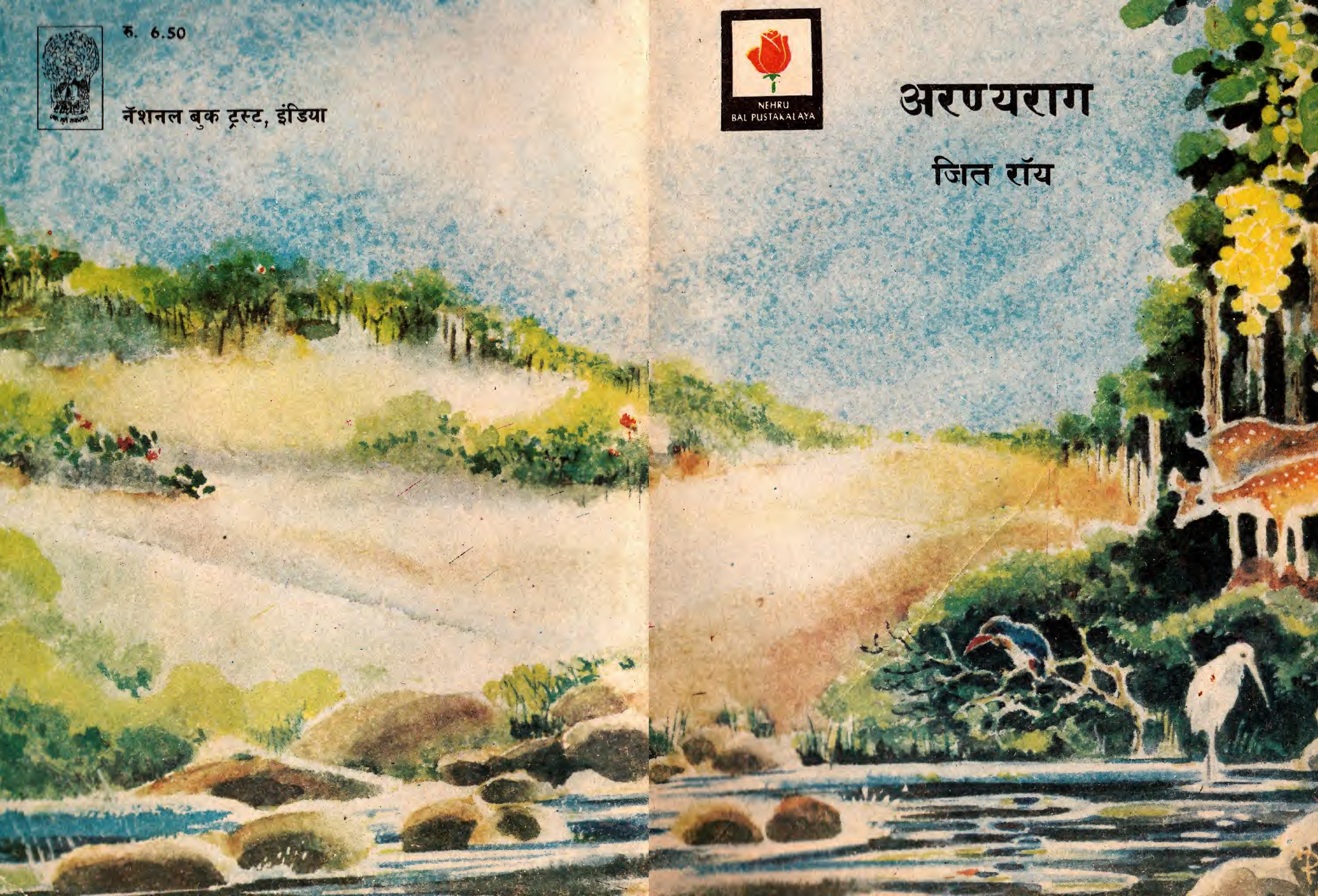
रु. 6.50

नॅशनल बुक ट्रस्ट, इंडिया

अरण्यराग

जित रॉय

पहिली आवृत्ती 1987 (शके 1909)

पांचवे पुनर्मुद्रण 1991 (शके 1913)

© जित रॉय, 1982

Wild Woodnotes (Marathi)

रु. 6.50

संचालक, नॅशनल बुक ट्रस्ट, इंडिया, ए-5 ग्रीन पार्क, नवी दिल्ली-110016 द्वारा प्रकाशित.

१.

जंगलांचं संमोहन

आपल्याला सहलीला जाणं किंवा घरापासून दूर दूर सुटी घालवणं का बरं आवडतं? कधीतरी बाहेर जेवायला जाणं आवडतं तसंच! मित्राच्या घरी किंवा उपाहारगृहात जेवायला गेलं की रोजच्या जेवणात होणारा बदल आणि थोडाफार चवीतही होणारा बदल किती हवाहवासा वाटतो नाही का? घराचं पण अगदी तसंच आहे. आपल्या घरापेक्षा दुसरी चांगली जागा असूच शकत नाही. तरीही आपल्याला अधूनमधून घर सोडून दूर जावंसं वाटतंच.

या पुस्तकाचे बहुतेक वाचक शहरात राहणारेच असणार. त्यांना गर्दी, गोंगाट, आवाज आणि डिझेलच्या भपकाऱ्यापासून काहीवेळ तरी स्वतःची सुटका करून घेणं नक्कीच आवडणार. रस्त्यांवरून चालणाऱ्यांच्या धक्काबुक्कीनंतर, वाहनातून बाहेर पडणाऱ्या धुराच्या विचित्र वासानंतर, कायम वाजणाऱ्या कर्णकर्कश भोंग्यानंतर शांतता आणि निवांतता, स्वच्छ हवा, विस्तीर्ण मोकळ्या जागा आणि डोळ्यांना शांत करणारं गावाकडचं हिरवं जग पाहिल्यावर मनाला किती प्रसन्न आणि आल्हाददायक वाटतं!

शिवाय गावाकडं म्हणजे खेड्यांत गेलं की निसर्गाचा अभ्यास करायची आयतीच संधी मिळते. तिथं आपल्या घराजवळ असणाऱ्या झाडंझुडुपं, प्राणी, पक्षी, आणि कीटकांपेक्षा कितीतरी पट जास्त आणि वेगवेगळे प्रकार सहजच दिसू लागतात. डौलदार वडाची झाडे, सळसळत्या बांबूची बेटं, पिवळ्या आणि अंजिरी फुलोऱ्यानं मोहरलेली घाणेरीची झुडुपं आपल्या डोळ्यांचं पारणं फेडतात. वसंत ऋतूत आपल्याला लालभडक फुलांचा पळस दिसतो, तर उन्हाळ्यात मोहोराच्या आणि फळांच्या गोड वासानं दरवळणारा आंबा दिसतो.

झाडाझुडुपातून लगबगीनं पळत सुटणारे धांदरट भिन्ने ससे जसे दिसतात, तश्याच या झाडावरून त्या झाडावर पळत सुटणाऱ्या किंवा आपापसात लपंडाव खेळणाऱ्या खारीही दिसतात. आनंदानं बागडत-किंकाळत जाणारी माकडं दिसतात आणि मस्तीत हुंदडणारी,

किंचाळणारी त्यांची पिटुकली पिल्लं पण दिसतात. क्वचित कुठंतरी एखादं पिल्लू त्याच्या आईच्या अंगाला लटकलेलं असतं. आपल्या छोट्या हातांनी त्यानं आईला विळखा घातलेला असतो, आईच्या पाठीवरील मऊमऊ केस घट्ट पकडलेले असतात.

कबूतरं झुलत-झिंगत असतात आणि चोचीनं जमीन टोकरत असतात. आपण थोडंसं जरी जवळ गेलं तरी ते पंख फडफडत उडून जातात. जवळपासच्याच झाडावर बसतात. मग झाडाच्या शेंड्यावरून त्यांचं घुमणं ऐकू येऊ लागतं. चकाकत्या रंगांची फुलपाखरं जंगली झुडुपांच्या फुलाभोवती गिरक्या घेत असतात. एखादा चिमुकला मासा ओढ्याच्या स्फटिकासारख्या नितळ पाण्यात सूर मारत असतो, आणि तळाच्या वाळूवरून आणि दगडांवरून त्याची सावलीच फक्त असते.

रंगीबेरंगी अंगाचे आणि पारदर्शक पंखांचे पतंग-कीटक तळाकाठच्या गवतातून आणि पाण्यातल्या लव्हाळ्यातून घिरट्या घालत असतात. बगळे उथळ पाण्यात ध्यान लावून बसतात.वाळूवरून तुरतुरु पळत असतात. पाणलावे रबरासारख्या चोचींनी चिखलांचे ढीग उपसत असतात. रंगाची एखादी तिरीप चकाकते, खंड्या सुळकन सूर मारतो, आणि पाण्याच्या पृष्ठभागावर उगीचच रेगाळणारा एखादा आळशी मासा पटकन गिळून टाकतो.

तर मजा असते की नाही अशा निसर्गस्थळी ! बघायला आणि आस्वाद लुटायलाही खूप खूप असतं तिथं. निसर्गानं निर्माण केलेली आणि अबाधित राहिलेली निसर्गरम्य स्थळे. माणसांनी दूषित न केलेली !

पण विलक्षण प्रेम वाटावं अशा या निसर्गाच्या प्रेमाचं आणखी एक कारण सांगू शकतो मी. आपल्या या मानवजातीची सुरवातच अशा निसर्गात झालेली आहे. अगदी सुरुवातीची माणसं (म्हणजे तुमचे-माझे पूर्वज) हजारो वर्षं गुहेत किंवा घनदाट जंगलातल्या झाडांवरच रहात होती. म्हणूनच आजसुद्धा, आणि कारण कळत नसतानाही आपल्यात जंगलांचं प्रेम खोल रुतून बसलंय. आपलं जंगलात कधी तरी जाणं म्हणजे आपल्याला पुसटसं आठवत असलेल्या आपल्या जुन्याच घरी परत जाण्यासारखंच असतं.

अजूनही आपल्यात रानटीपण आहेच

निर्जन जंगलांना 'मानवजातीचा पाळणा' असं म्हणतात. आपल्या कितीतरी जन्मजात भीतीच्या आणि आनंदाच्या भावना मानवजातीच्या सुरवातीच्या काळातल्या अंधुक आठवणीच आहेत, असा शास्त्रज्ञांचा समज आहे. उदाहरणार्थ अतिप्राचीन काळी अंधार हा खरोखरच भीतिदायक होता. कारण अंधार पडल्यावरच हिंस्र प्राणी शिकारीच्या शोधात बाहेर पडायचे. तीच भीती अजूनही आपल्या मनात रुतून बसली आहे, म्हणूनच आपल्याला अंधाराची भीती वाटते.

जेव्हा एखादं कुटुंब मजेत शेकोटीभोवती बसतं तेव्हा त्या कुटुंबाला ऊबही मिळत असते आणि संरक्षणही. आपले पूर्वजही लाकडं शेकोटीत टाकून अशीच ऊब मिळवायचे, आणि हिंस्र प्राण्यांपासून बचाव करून घ्यायचे. हे त्याचंच अनुकरण आहे की नाही? आणि आपल्याला घराभोवती झाडे लावून बाग करणं, प्राणी व पक्षी पाळणं का आवडतं? उघड आहे. ही झाडे, प्राणी आणि पक्षी आपल्याला आपल्या हजारो लाखो वर्षांपूर्वीच्या घरांची आठवण करून देतात म्हणूनच.

मुलांना झोका खेळणं आणि झाडांवर चढून जाणं खूप खूप आवडतं तेही कदाचित आपले पूर्वज फार फार पूर्वी झाडांवर रहायचे म्हणूनच. बालपणीचा पाळणा आणि मोठेपणीची आरामखूर्चीसुद्धा झाडांवरील आपल्या प्राचीन घरांच्या खाणाखुणाच असतील.

माणसाला सुती आणि लोकरी कपडे विणायला शिकायच्या कितीतरी शतकांपूर्वी स्वतःचं संरक्षण करायचा एकच उपाय माहीत होता: केसाळ प्राण्यांची कातडी अंगाभोवती गुंडाळून घेणं. म्हणून तर अगदी आजसुद्धा फॅशनेबल बायकांना चित्याच्या आणि चंदेरी कोल्ह्याच्या कातडीचे कोट घालायला आवडतं!

आता मी आणखी एक उदाहरण सांगणार आहे - पण प्राण्यांच्या जगातलं हं! तुमचं कुत्रं झोपी जाण्यापूर्वी कसं गोल गोल वर्तुळात फिरत रहातं ते तुम्ही पाहिलंच असेल. ते बिचारं तुम्हांला तर सांगू शकत नाही त्याचं कारण. जणू काही जमिनीवरची झाडंझुडपं आणि गवत तुडवून तुडवून ते स्वतःचा बिछानाच तयार करीत असतं! पण शास्त्रज्ञ मात्र असं सांगतात की लाखो वर्षांपूर्वी जंगलात रहाणाऱ्या कुत्र्यांच्या पूर्वजांना गोलगोल फिरून अशीच डोली करावी लागायची. तीच सवय आताच्या कुत्र्यांमध्ये अजूनही टिकून आहे.

तर आता आपल्याला कळून चुकलंय की आपण आता जंगलात रहात नसलो तरी अजूनही मनात जंगल दडलेलं आहेच! जेव्हा जेव्हा आपण निसर्गरम्य स्थळांना भेटी देतो तेव्हां

तेव्हा जणू काही आपल्या आत दडलेली विजेची बॅटरी पुन्हा पुन्हा भरून घेणे चालू असतं आणि ताजंतवानं, आनंदित होऊन जाणं चालू असतं.

वेळोवेळी आपण पाहूच की जंगलांसारखी निसर्गरम्य ठिकाणं आपल्याला नुस्ती उत्साहीच करीत नाहीत, तर निरोगी राहण्यासाठी आणि जगण्यासाठी सुद्धा आवश्यकच असतात.

३.

वनस्पतींशिवाय जीवन नाही

या ग्रहावरचं आपलं आयुष्य आपल्या सभोवती विखुरलेल्या सर्वच जीवांशी जोडलेलं आहे. या जीवांमध्ये वनस्पतींची संख्या सर्वात जास्त आहे. तुम्ही जीवशास्त्रात शिकला असालच की फक्त वनस्पतीच अन्न निर्माण करतात. बाकीचे सर्व जीव त्याच अन्नावर उपजीविका करतात. खरं तर फक्त वनस्पतींनाच नवे कार्बनी पदार्थ तयार करता येतात. असे नवे पदार्थ की जे प्राथमिक आणि मूलभूत अन्न असतं. तेच अन्न सर्व प्राण्यांना प्रत्यक्ष किंवा अप्रत्यक्षपणे घ्यावं लागतं. जादूगार हवेतून गोष्टी बनवण्याचा फक्त आभासच निर्माण करतो. वनस्पती मात्र खरोखरच हवेतून पदार्थ निर्माण करतात. हे कसं काय?

सूर्याच्या प्रकाशात, हरितद्रव्य हा रासायनिक पदार्थ (तो हिरव्या वनस्पतीतच असतो) हवेतून कार्बन डाय ऑक्साईड हा वायू (तो सर्व प्राण्यांच्या उच्छ्वासातून बाहेर फेकला जातो) आणि पाण्याची वाफ घेतो. आणि या दोन्हीचं अन्नपदार्थात (म्हणजेच ग्लूकोज नावाच्या साखरेत) रूपांतर करतो. यातलं थोडंसं अन्न वनस्पती आपल्या वाढीसाठी वापरतात. बाकी उरलेल्या अन्नाचं 'स्टार्च' होतं. मग ते पुन्हा कधीतरी वापरण्यासाठी म्हणून पानांत किंवा मुळात साठवलं जातं. आपण जसं अन्न कपाटात साठवून ठेवतो तसंच. हे वनस्पतींनी साठवून ठेवलेलं अन्नच प्राणी आणि माणसं स्वतःसाठी 'लुटतात'.

याचा अर्थच असा की वनस्पतींशिवाय जग म्हणजे मेलेल्यांचंच जग. कारण वनस्पती नसतील तर त्यांच्यावरच उपजीविका करणारे सर्व जीव आपोआपच मरून जातील. मग अशा जीवांवर जगणारे इतरही सर्व प्राणी मरून जातील. आपण एक उदाहरण घेऊ. रानमांजर, ऊदमांजर आणि मुंगसासारखे काही प्राणी पक्ष्यांचा अन्न म्हणून उपयोग करतात. पक्षी सुरवंट आणि किड्यांवर जगतात. सुरवंट आणि किड्यांचं अन्न वनस्पतीच असतात. आता तुम्हाला

कळलंच असेल की अन्नासाठी प्राणी, पक्षी, कीटक आणि वनस्पतींची साखळी कशी तयार होते. त्यातील एक जरी दुवा तुटून गेला तरी या साखळीचा नाश होतो.

एवढंच नाही तर वनस्पती नसलेल्या जगात प्राण्यांना श्वासोच्छवासासाठी शुद्ध हवासुद्धा मिळत नाही. कारण वनस्पती आयुष्यदायी असा प्राणवायू बाहेर टाकतात आणि प्राण्यांनी सोडलेला प्राणघातक कार्बन डाय ऑक्साईड शोषून घेतात.

दुर्दैवानं सुसंस्कृत असा मानवच वाहनांच्या धुरावाटे, कारखान्यातील धुराड्यावाटे आणि अनेक मार्गांनी अधिकाधिक कार्बन डाय ऑक्साईड आणि इतरही अनेक दूषित वायू हवेत मिसळवू लागला आहे. जसजशी लोकसंख्या वाढत आहे, कारखाने आणि वाहनं वाढत आहेत, तसतशी हवा जास्तच 'प्रदूषित' होऊ लागली आहे. म्हणूनच सगळ्या बाजूंनी दिवसेंदिवस आपल्याला 'प्रदूषणा'बद्दलच ऐकायला मिळत आहे.

४.

माणूसच वाळवंट निर्माण करू लागलाय

आज वैराण वाळवंट असलेलं सहारा फार फार वर्षांपूर्वी एक विशाल कुरण होतं आणि त्यात जागोजागी जंगलं विखुरलेली होती, यावर आज विश्वास बसणं सुद्धा कठीण आहे. बहुतेक उत्तर आफ्रिका म्हणजे आज वाळवंटच आहे. पण ख्रिस्तपूर्व पाचव्या शतकात हिरोडोटस या ग्रीक इतिहासकारानं उत्तर आफ्रिकेतल्या विशाल अरण्यांचा आणि त्यात वावरणाऱ्या जंगली प्राण्यांचा सुंदर वृत्तान्त लिहून ठेवलेला आहे. त्याच्या मते तिथले काही काही भाग इतके सुपिक होते की त्यांची तुलना 'जगात तृणधान्यं पिकवणाऱ्या कुठल्याही देशाबरोबर' केली जाऊ शकत होती.

अगदी रोमन लोकांच्या काळीसुद्धा उत्तर आफ्रिका नद्या आणि सरोवरांनी गच्च भरलेली होती. तिथली जमीन इतकी सुपिक होती की रोमन इतिहासकार प्लायनीने तिला 'धान्याचं कोठार' म्हटलं होतं. रोमन लोक इजिप्तकडे त्यांच्या 'अन्नाची टोपली' म्हणूनच बघत. उत्तर आफ्रिका इतकी अरण्यमय होती ती रोमन लोकांच्या खेळांसाठी बहुतेक जंगली प्राणी पुरवायची. सम्राट आगस्टसने तर अवघ्या तीनच खेळांसाठी उत्तर आफ्रिकेतून ३५०० प्राणी आयात केल्याचं वृत्त आहे!

एक जुनी म्हण आहे की 'सभ्यतेपूर्वी अरण्यं असतात, नंतर तिथं वाळवंट होतात' भूतकाळातली अनेक महान साम्राज्ये (उदाहरणार्थ इजिप्त, बॅबिलोनिया, पर्शिया, ग्रीस) ही अत्यंत सुपिक अशा आणि नद्या, सरोवरं, अरण्यांनी बहरलेल्या भूमीवरच होती. आज तिथं फक्त वाळवंट किंवा अर्धशुष्क भागच आहेत. तिथली अरण्यं नाश पावली आहेत आणि जमिनीवर क्वचितच झाडेझुडुपं उगवू शकतात. असं का?

जंगलतोडीमुळे सकस आणि सुपिक जमिनीचं शुष्क, पडिक, उजाड भागात रूपांतर होतं. अत्यंत जुन्या काळीसुद्धा सुबुद्ध आणि दूरदर्शी लोकांना अविचारीपणे चालवलेल्या निसर्गाच्या विनाशाची चिंता वाटत असे. सॉक्रेटिसनं जळतणासाठी चाललेल्या जंगलतोडीबाबत आणि गुरं चारण्यासाठी चालवलेल्या ग्रीसच्या जंगलातील झाडांच्या नाशाबाबत गंभीर इशारा दिलेला होता. अठराव्या शतकाच्या अखेरीस अमेरिकेतही असाच इशारा दिला गेला होता की न्यू इंग्लंडमधील झरे जंगलतोडीमुळे आटू लागले आहेत, जमिनी कोरड्या रस्वरखीत होऊ लागल्या आहेत आणि सगळं हवामानच बदलू लागलं आहे. पण स्वार्थी आणि अविचारी माणसांनी अशा सगळ्याच इशान्यांकडे दुर्लक्ष केलं आणि या जमिनी अपरिहार्यपणे रस्वरखीत कोरड्या आणि नापिक झाल्या.

हे पुस्तक लिहिलं जात असताना उपग्रहाच्या सहाय्याने घेण्यात आलेल्या छायाचित्रांवरून असं दिसून आलं आहे की अवघ्या १९७६ मध्येच दक्षिण अमेरिकेतल्या विशाल अमेझॉन जंगलाचा एक लाख चौरस किलोमीटर भाग मुख्यतः कारखान्यांच्या उभारणीसाठी आणि गुराढोरांच्या वस्तीसाठीच तोडण्यात आलेला आहे. बेपर्वाईने चालवलेली ही जंगलतोड थांबल्याशिवाय येत्या ३५ वर्षांतच त्या निर्जन अरण्याच्या ५० लाख चौरस किलोमीटरचं रस्वरखीत कोरड्या भकास जमिनीत होणारं रूपांतर थांबवणं शक्य नाही, अशी शास्त्रज्ञांना भीती वाटू लागलेली आहे. अमेझॉन जंगल ही सर्वात जास्त वनश्री असलेली पृथ्वीवरील जागा आहे. आणि पृथ्वीवरील प्राणवायूच्या पुरवठ्यासाठीही अत्यंत महत्त्वाची जागा आहे. इतकंच काय पण तिथं असलेल्या वन्यप्राण्यांच्या १४७१२ प्रकारांपैकी ८००० हूनही अधिक प्रकार हे अद्वितीय आहेत असं म्हटलं जातं.

आणखी एक उदाहरण घ्यायचं तर ते न्यू गिनीतल्या पाण्याचं घेता येईल. तिथल्या पपुआ भागातील फारशा माहित नसलेल्या पुरारी नदीच्या खोऱ्यात, पर्वतावरून येणाऱ्या अनेक नद्यांनी आणलेल्या पाण्याचा प्रचंड मोठा साठा आहे. आता तिथं जल-विद्युत केंद्र उभारून आसपासच्या फार मोठ्या भागास वीज पुरवण्याची योजना आखली जात आहे. दुर्दैवानं, या योजनेचा आणखीही एक हेतू आहे : तिथल्या खोऱ्यातील वर्षारण्यातून प्रचंड लाकूडतोड करायची आणि तिचा उपयोग इतरत्र उद्योगसमूहाच्या विकासासाठी करायचा. परिणामी तिथं विलक्षण जंगलतोड होईल आणि तिथल्या प्राण्यांचं नैसर्गिक वसतीस्थानच नाष्ट होऊन जाईल. आणि वसतीस्थानच नसल्यामुळे हळूहळू ते प्राणीही नामशेष होतील.

आपणही भारतात नेमकी हीच चूक करीत आहोत. पण अजूनही आपल्या पुरातन अरण्यांतून जे काही शिल्लक राहिलेलं आहे ते जतन करून ठेवायची आशा आहे. ती अरण्यं

जिथं आपल्या प्राचीन राजांनी घोड्यांवर बसून धनुष्यबाण आणि भाल्यांचा वापर करून, निव्वळ खेळ म्हणून, सिंह, हरीण आणि इतर अनेक वन्यप्राण्यांची शिकार केली होती.

५.

जंगलतोडीचे धोके

जंगलतोडीचा जमिनीच्या सुपिकतेवर कसा परिणाम होतो? जंगलतोडीमुळे माती वाहून जाते, नद्या कोरड्या पडतात, तळी आटून जातात आणि महापूर येतात.

माती झाडांच्या आणि झुडुपांच्या मुळांना घट्ट चिकटून बसते, आणि त्यांना वाहून जाऊ देत नाही. मग मुळ्या, गळून पडलेली पानं आणि इतर पालापाचोळा पावसाचं पाणी शोषून घेतात आणि साठवून ठेवतात. हळूहळू यातलं बरंचसं पाणी जमिनीत मुरून जातं आणि खोलवर विहीरींना जाऊन मिळतं. (एरवी या पाण्याला पालापाचोळ्यांनं अडवलं नसतं तर ते सरळ वाहून गेलं असतं आणि महापूर आले असते.) हेच पाणी पुढं झऱ्यांना आणि तळ्यांना मिळतं.

अरण्यात आढळून येणारी ९५% जीवनसृष्टी ही एक तर अरण्यातल्या जमिनीवर किंवा जमिनीच्या १५ सेंटिमीटर खोलीपर्यंत असते. या जीवनसृष्टीत बहुशः जीवाणूंचाच समावेश होतो. हे जीवाणू फक्त सूक्ष्मदर्शकातून दिसू शकतात. पण इतके सूक्ष्म असूनही हे जीवाणू जमीन निकोप आणि सुपिक ठेवण्यासाठी फारच उपयुक्त असतात.

जीवाणू, गांडुळ, कीटक, कवक आणि जमिनीच्या आत असलेले इतर कितीतरी जीव म्हणजे पृष्ठभागावरील मातीचा थर सुपिक करण्याचा जणू काही कारखानाच असतो. ही माती मग जीवजंतूंना रहायला योग्य अशी होते. या कामात वनस्पती, सूक्ष्मजीव, कीटक आणि प्राण्यांचा सक्रीय वाटा असतो.

आपल्याला असं दिसून येतं की वनस्पती प्राथमिक अन्न तयार करतात. या अन्नाशिवाय प्राणी (मग ते शाकाहारी असोत की मांसाहारी) जगूच शकत नाहीत. वनस्पती प्राणवायू बाहेर टाकतात. या प्राणवायूशिवाय प्राणी श्वासच घेऊ शकत नाही. वनस्पतींशिवाय आपली पृथ्वी वायूविरहीत, जलविरहीत आणि जीवविरहीत होऊन जाईल- अगदी

चंद्रासारखीच ! म्हणूनच हजारो वनस्पतींनी घनगर्द झालेली अरण्यं सर्व जीवांसाठी अतिशय मोलाची आहेत.

आपल्याला निकोप निरोगी रहाण्यासाठी आणि इतकंच काय पण जिवंत रहाण्यासाठीसुद्धा अरण्यांची नितान्त आवश्यकता आहे.

६.

जगातला सर्वात मोठा आणि सर्वात प्राचीन जीव

एखाद्यानं तुम्हाला विचारलं की जगातला सर्वात मोठा जीव कोणता तर तुम्ही सांगाल की कदाचित हत्ती किंवा मग देवमासा. पण तुमचं उत्तर चुकीचं ठरेल ! कारण आजचा सर्वात मोठा जीव वनस्पतीसृष्टीतला आहे. त्याचं नाव आहे महान सिकोइया. म्हणजे आपल्या देवदार वृक्षाचा एक भाऊच, (अमेरिकेतल्या) कॅलिफोर्नियात असलेला. तिथं सुमारे नव्वदहून अधिक संख्येने असलेल्या महावृक्षांच्या या समुदायाला 'अल्वारेझची अगडबंब वनराई' म्हणतात.

यातले काही महावृक्ष जवळजवळ शंभर मीटर उंच आहेत, पण यातलं सर्वात उत्तुंग झाड उत्तर कॅलिफोर्नीय किनारपट्टीतल्या धुक्यानं भरलेल्या दरीत आहे (आणि त्याचा शोध आता आता म्हणजे १९६३ मध्ये लागला आहे). त्याची उंची आहे ११२ मीटर !

एका शतकापूर्वी, ऑस्ट्रेलियन निलगिरीचं एक झाड १३२ मीटर उंचीचं असल्याचं नोंदवलं गेलं आहे. त्याची ती उंचीसुद्धा पूर्ण नव्हती, कारण त्याचा शेंडा तुटून पडल्याचं लक्ष्यात आलं होतं. पण ते झाड आता मरून गेलंय, म्हणून ११२ मीटर उंचीचा कॅलिफोर्नीय महावृक्षच आताचं सर्वात उत्तुंग झाड आहे.

आता आपण त्यातल्या काही झाडांच्या बुंध्याच्या घेर किती आहे ते पाहू. काही 'अगडबंब वनराई'तल्या बुंध्यांचा घेर आहे सुमारे २० मिटर. पण मेक्सिकोतल्या मॉटेझुमा सुरुचा घेरही ३५ मिटर आहे. आपल्या भारतातल्या वडाच्या झाडांनीही ४००० चौरस मिटर जमिन व्यापलेली आहे. पण खरं तर ह्या झाडांच्या पारंब्याही त्यात आल्या. म्हणून ते काही खरंखुरं एक झाड नाही, तर ते एक कुटुंबच आहे.

जगातला सर्वात पुरातन जीवही एक झाडच आहे. आणि तेही कॅलिफोर्नियातलंच. कॅलिफोर्नियाच्या काटेरी शंकुफळाचे पाइनवृक्ष ४००० वर्षांचे आहेत. त्यातल्या एकाचं नाव

आहे मेश्युसेला (त्याच्या प्राचीनतेमुळेच ठेवलेलं नाव आहे ते). त्याच वय तर ४६०० वर्षांहूनही जास्त आहे- आपल्या लिखित इतिहासापेक्षाही पुरातन असलेलं!

आता या झाडाच्या आयुष्याच्या कालावधीत घडलेल्या काही महत्त्वाच्या ऐतिहासिक घटना सांगायलाच पाहिजेत. जेव्हा इसवी सनापूर्वी ७५३, मध्ये रोम वसवलं गेलं तेव्हा हा मेश्युसेला वृक्ष १८७० वर्षांचा होता.

इसवी सनापूर्वी ५६० मध्ये जेव्हा गौतम बुद्धाचा जन्म झाला तेव्हा तो या वृक्षाहून २००० वर्षांनी लहान होता. जेव्हा महान अलेक्झांडरनं सिंधू नदी ओलांडून भारतात प्रवेश केला तेव्हा या वृक्षाला २३०० वर्षं पूर्ण झाली होती. आणि इसवी सनापूर्वी २२१ मध्ये चीनची महान भिंत बांधून झाली तेव्हा मेश्युसेला होता २४०० वर्षांचा. जेव्हा येशू ख्रिस्त जन्मला (ते खरं वर्ष होतं इसवीसनापूर्वी ४ वर्ष) मेश्युसेलाला २६०० वं वर्ष उलटलेलं होतं.

जेव्हा प्रेषित महंमदाचा जन्म झाला होता (इ. स. ५६९) तेव्हा या वृक्षानं वयाचं ३२०० वं वर्ष गाठलं होतं. आणि जेव्हा ताजमहाल बांधला गेला तेव्हा या पठ्ठ्याला चार हजार वर्षं झालेली होती!

पण शास्त्रज्ञांना कसं कळतं की झाडांना इतकी इतकी हजार वर्षं झालेली आहेत?

बहुतेक झाडांच्या खोडात दर वर्षी एक वृद्धि-वलय तयार होतं. आपल्या बोटांवर असलेल्या चक्रांसारखं. झाडांच्या आडव्या छेदात दिसणारी ही वलयं मोजली की झाडांचं निश्चित वय कळू शकतं. असं झाडांचं वय मोजणारे शास्त्रज्ञ हे 'वृक्षकाल मापन शास्त्रज्ञ' असतात. जिवंत झाडांच्या खोडातील वृद्धिवलयांची त्या झाडांहूनही जुन्या, मेलेल्या झाडांच्या वृद्धिवलयांशी तुलना करून वय निश्चित करताना शास्त्रज्ञांना ८,२०० वर्षे वय असलेली झाडेही सापडलेली आहेत!

यापेक्षाही अत्यंत आधुनिक अशा शास्त्रीय शोधाचं नाव आहे 'कार्बन १४ कालमापन पद्धती.' ती खालीलप्रमाणे आहे. सर्व जीवांमध्ये कार्बन १४ या किरणोत्सर्गी मूलद्रव्याचं विशिष्ट प्रमाण असतंच. जेव्हा एखादा जीव मरतो तेव्हा त्याच्या शरिरातील किरणोत्सर्गी कार्बन विज्ञानाला माहित असलेल्या गतीनंच विघटित होऊ लागतो. बाकीचं सोपं असतं: मेलेल्या झाडातल्या कार्बन १४ ची संख्या मोजायची म्हणजे आपोआपच ते झाड किती वयाचं आहे, हे सहजपणे माहित होऊ शकतं.

आत्ताआत्तापर्यंत शास्त्रज्ञ असं ठामपणे सांगू शकत की कार्बन १४ चं केंद्रीकरण गेल्या चार दशकातच स्थिर झालेलं होतं, त्या आधीच्या काळाबाबत त्यांना काही माहित नव्हतं. आणि इथंच काटेरी शंकूफलांच्या पाइनवृक्षांची त्यांना मदत झाली. आता केवळ चार

दशकांऐवजी शास्त्रज्ञ अगदी ८४०० वर्षांपूर्वीबाबत पण सांगू शकतात.

मेश्युसेलाहूनही पुरातन असा पाइनवृक्ष (अमेरिकेतल्या नेवाडा इथं असलेला) १९६४ मध्ये शोचनीय पद्धतीनं कापण्यात आला. वृक्षकालमापन शास्त्रज्ञांच्या मते त्या पाइनवृक्षाचं वय होतं ४९०० वर्षं! ज्याला फार फार तर १०० वर्षंच जगता येतं अशा माणसासारख्या प्राण्यानं निसर्गाचं असं भव्यदिव्य स्मारक (अवघ्या काही दिवसांतच) उद्ध्वस्त करून टाकावं, ही शोकांतिकाच नाही का!

वन्य प्राण्यांबाबतच्या भ्रामक समजुती

आपण जेव्हा जंगली प्रदेशाबद्दल बोलतो तेव्हा साहजिकच तिथं राहणाऱ्या वन्य प्राण्यांचाही आपण विचार करतोच. दुर्दैवानं त्यांच्याबाबतच्या आपल्या किती तरी समजुती निखालस चुकीच्या असतात.

उदाहरणार्थ अस्वलांबद्दल अशी समजूत आहे की ते आपल्या भक्ष्याला गच्च विळखा मारतात. हे चुकीचं आहे. इतर अनेक प्राण्यांप्रमाणेच ते आपल्या भक्ष्यांवर झडप घालताना दातांचा आणि नखांचा वापर करतात.

शहामृग आपलं डोकं कधीच वाळूत खुपसून ठेवत नाहीत. त्यांची मान लांबसडक असल्यानं ते आपलं डोकं खाली वाकवतात आणि स्वतःला झाकण्याचा प्रयत्न करतात. अशावेळी ते झाडाझुडुपांच्या फटीतून चोरून बघतात की आजूबाजूला एखादा शत्रू तर नाही ना.

लांडगे क्वचितच टोळ्याटोळ्यांनी शिकारीला जातात. फक्त आपलं भक्ष्यच कमी प्रमाणात सापडणाऱ्या टंड्राच्या उजाड ओसाड भागात (म्हणजे गोठलेल्या बर्फाच्या प्रदेशात) एखाद्या भक्ष्याच्या मागावर असताना त्यांची अनेक जोडपी हिंडत असतात, म्हणून त्यांची एक मोठी टोळीच हिंडत असल्याचं दिसून येतं.

सालिंदर आपल्या काट्यांचा 'बाणा'सारखा उपयोग करून शत्रूंच्या अंगावर सोडतात, असाही एक भ्रामक समज आहे. खरं तर तसं नसतंच आणि ते तसं करूही शकत नाहीत. ते फक्त एवढंच करतात की आपले काटे उभे करतात आणि सरळ शत्रूच्या दिशेनं मागे पळत जातात. कशासाठी तर ते काटे सरळ शत्रूच्या अंगात घुसवावेत म्हणून. तुम्ही जिम् कॉर्बेटची पुस्तकं वाचली असतील तर तुम्हाला कळेल की सालिंदरांचे काटे खोल आत घुसल्यामुळे वाघसुद्धा पांगळे होऊ शकतात. परिणामी वाघाला नरभक्षक होण्यासाठी भाग पाडलं जातं. कारण इतर कुठल्याही वन्य श्वापदांपेक्षा माणसाची शिकार करणं सोपं असतं.

आपल्याला खूप रागात आणावयाच्या एखाद्या गोष्टीबद्दल इंग्रजीत 'वाघासमोर लाल फडकं' असं म्हटलं जातं. पण गम्मत अशी की वाघाला लालच काय, इतर कोणताही रंग दिसत नाही, कारण ते रंगांध असतात! बहुतेक प्राण्यांसाठीच जग हे काळ आणि पांढरं असतं आणि त्यात थोड्याश्या करड्या रंगांच्या छटा असतात.

पण यामुळे आपण आपल्याला प्राण्यांपेक्षा श्रेष्ठ समजायचं काहीच कारण नाही. कारण अमर कीर्तीचे काही ग्रीक लोक पण रंगांध होतेच! होमर या महाकवीनं समुद्राला 'मद्यार्काच्या रंगाचा' असं म्हटलं होतं. झेनोफोननं इंद्रधनुष्यात जांभळा, पिवळा आणि लाल असे तीनच रंग असल्याचं वर्णन केलं आहे. इतकंच काय अरिस्टॉटलनंसुद्धा 'तीन-रंगी इंद्रधनुष्य' असंच म्हटलं आहे.

पण जंगली प्राण्यांबाबतच्या भ्रामक समजुतीच्या मूळ मुद्याकडे आपण पुन्हा वळायला पाहिजे.

अशा भ्रामक समजूतीमधली सर्वात भयंकर समजूत कदाचित अजगरांबद्दलच असावी. असं म्हणतात की अजगर माणसाला पळवून घेऊन जातो आणि खाऊन फस्त करतो. वस्तुतः याच्या अगदी उलट वस्तुस्थिती आहे. काही काही आदिवासी टोळ्या अजगरांचं मांस अगदी चवीनं खातात.

फार वर्षांपूर्वी एकदा मी शिकारीला गेलो होतो. तिथं एका अजगराची शिकार करण्यात आली. त्याच्या पोटात एक छोटंसं हरणाचं पिल्लू सापडलं. त्यानं ते नुकतंच खाल्लं असावं. जंगलात रहाणाऱ्या आणि आमची सोबत करणाऱ्या लोकांनी अन्न म्हणून अजगर आणि हरणाचं पिल्लू शिजवलं! भारतात आतापर्यंत अजगरानं माणसावर हल्ला केल्याचं एकही उदाहरण घडलेलं नाही. मग माणसाला मारल्याचं किंवा खाऊन टाकल्याचं उदाहरण तर लांबच राहिलं.

मध्यप्रदेशातल्या काही भागात जंगलात राहणारे लोक अजगराला 'किडा' असं म्हणतात. याचा अर्थच त्याला ते निरुपद्रवी समजतात. याच्या उलट आसामातल्या काही भागांत वन्य हत्तींना आदरानं 'महाराज' असं म्हणतात!

८.

साप आपले शत्रू नाहीत

मद्रासच्या सर्पोद्यानाचे संचालक रॉम्युलस व्हिटेकर यांना सापांबद्दल इतरांपेक्षा किती तरी जास्त माहिती आहे. सापांबद्दल त्यांनी लिहिलं आहे की, "ते (साप) नेहमी स्वसंरक्षणाच्या पवित्र्यात असतात, आणि माणूस या भल्या मोठ्ठ्या प्राण्याची त्यांना फार भीती वाटते. तुम्हाला जसा एखाद्या वन्य हत्तीचा पाठलाग करावा वाटतो तसं त्यांचं नसतं. ते माणसांचा कधीच पाठलाग करीत नाहीत."

इतर सर्व वन्य प्राण्यांप्रमाणेच सापसुद्धा माणसापासून शक्य तो दूरच राहतात. आपण जवळ गेलो तर सर्वात विषारी सापसुद्धा बहुधा दूर सरकतात. आणि आपण जर अगदीच धोकादायक अंतराएवढं जवळ गेलो तर ते फुस्स आवाज करून आपल्याला दूर व्हायची सूचना देतात.

साप ठार बहिरे असतात, आणि बहुतेक सर्पदंश हे अपघातानेच माणसाचा पाय त्यांच्यावर पडला तरच घडून येतात. असे प्रकार अंधारात किंवा साप गवतावर लोळत असताना किंवा पालापाचोळ्याखाली दडलेले असतानाच होतात. ('गवतातला साप' शत्रूवर हल्ला करण्यासाठी दडलेला नसतो तर निव्वळ स्वसंरक्षणार्थच लपलेला असतो!) अगदी शेवटचा पर्याय म्हणूनच किंवा स्वतःवर हल्ला होतोय असं वाटल्यामुळेच साप माणसांना चावतात. बऱ्याचदा तर तशाही स्थितीत ते चावत नाहीत! खाली दिलेल्या काही उदाहरणांवरून हे सहज सिद्ध होईल.

आसाममधील गोष्ट आहे. मी सात वर्षांचा होतो, आणि माझी बहीण पाच वर्षांची. त्यावेळी आसामात विजेचे दिवे नव्हते. एकदा संध्याकाळच्या वेळी आम्ही कपडे बदलत होतो. अर्थात कंदिलाच्या प्रकाशात. आणि माझ्या बहिणीला जमिनीवर वेढोळ्यासारखं पडलेलं काहीतरी दिसलं. तिला वाटलं रिबनच आहे, म्हणून तिने ते उचलून घेतलं. तर काय, काहीही

इजा न करता ते तिच्या बोटामधून हळूच निसटून गेलं. खरं तर तो फुरसं नावाचा अतिविषारी साप होता.

सुमारे वर्षानंतर आम्ही काही मुलं आमच्या अंगणात चेंडू खेळत होतो. खेळता-खेळता तो चेंडू लगतच्याच भिंतीच्या छिद्रात गेला. मी एक हात आत घातला आणि चेंडू बाहेर काढला. नंतर सहज उत्सुकता म्हणून मी त्या छिद्रात डोकावून पाहिलं. सुमारे २० सें. मि. अंतरावरच मला नागाचा आवासलेला जबडा दिसला. त्याची दुभंगलेली जीभ सारखी इकडून तिकडे वळवळत होती. भिंतीतलं ते छिद्र त्या नागाचं घर होतं. आधी चेंडू आणि नंतर माझा हात त्याच्या विषारी दातांपासून सुमारे ५ सें. मि. अंतराइतका जवळ गेला होता. तरीही नागानं माझ्या हाताचा चावा घेतला नव्हता. (पण आमच्या पाळीव मांजरीचं बघा. एकदा चुकून तिच्या शेपटीवर माझा पाय पडला तर ती चक्क मला चावलीच!)

मध्यप्रदेशात माझा एक भाऊ रहायचा. एकदा त्यानं त्याच्या बायकोला अंधार पडल्यावर फिरायला नेलं होतं. तेव्हा त्याच्या बायकोला साडीत घोट्याजवळ काही तरी चिकटल्याचा भास झाला. जमिनीवरची एखादी काटकी असेल या समजुतीनं तिनं जोरात पाय झाडला. आणि तिला धक्काच बसला. तो चक्क नाग होता, आणि फुस करीत सरपटत पुढं चालला होता.

ओरिसात राहणाऱ्या माझ्या आत्याला एकदा उन्हाळ्यातल्या एका उकाड्याच्या रात्री खूप तहान लागली, आणि ती जागी झाली. पाण्याची सुरई कुठे होती हे तिला माहित होतंच. विजेरीमुळे इतरांची झोपमोड होईल म्हणून ती अंधारातच सुरईजवळ गेली. सुरईचं तोंड हातात धरून पाणी ओतून घ्यायला ती वाकडी केली. तर सुरईभोवती वेढोळं करून बसलेलं काहीतरी थंड तिच्या हाताला लागलं. तिनं किंचाळून उडी मारली. कुणीतरी जागं झालं आणि विजेरी चमकवली. थंड वाटावं म्हणून एक नाग त्या सुरईभोवती विळखा घालून बसला होता.

ओरिसातच माझ्या आजोबांच्या शेतात एक भलं मोठं अजगर पालापाचोळ्याखाली शांत झोपलं होतं. माळचाला वाटलं तो लाकडाचा ओडकाच आहे म्हणून त्यानं त्याचावर पाय ठेवला आणि हात उंचावून एका झुकलेल्या फांदीवरचं फळ तोडू लागला. माळ्याच्या वजनानं अस्वस्थ झाल्यामुळे अजगरानं थोडीशी चुळबुळ केली एवढंच. माळचाला आपली चूक कळून आली आणि त्यानं ताडकन उडी मारली.

बहुतेकांचा असा समज असतो की अशावेळी अजगर पट्टिशी माणसाभोवती विळखा घालतं आणि माणसाला घट्ट आवळून मारून टाकतं. पण खरं तर अजगरानं माणसाला कधीही इजा केल्याचं ऐकिलं नाही. जिम् कॉर्बेट नावाच्या थोर माणसानं आपल्या 'जंगल लोअर'

('जंगलकथा') या पुस्तकात लिहिलं आहे की, "अजगरानं माणसाला ठार केल्याचं मी कधीच ऐकलेलं नाही." मी स्वतः गेली ५५ वर्ष भारतातील अनेक जंगलांतून भटकतो आहे, आणि जंगलातल्या वन्य जमाती अजगराला भीत असल्याचं कुठेही आढळून आलेलं नाही.

साप एकटेच असले की किती निरुपद्रवी असतात याचं आणखी एक उदाहरण मला माहित आहे. उत्तर ब्रम्हदेशातल्या 'फौगी-चाँग' या बुद्धविहाराच्या आसपास सपाट मैदानावर असंख्य साप असायचे. बुद्ध भिक्खू आणि ते साप गुण्यागोविंदानं एकत्र रहायचे, आणि सगळं काही नीट चालायचं. दुसऱ्या महायुद्धात मित्र राष्ट्रातले सैनिक तिथून निघून गेले, आणि जपानचं सैन्य तिथे घुसलं. बुद्धभिक्खू आणि सापाचं पहिल्यासारखंच शांतपणे एकत्र

रहाणं चालूच होतं. नंतर काही वर्षांनी एका काळोख्या रात्री 'चिडिट' लोकांनी तिथं हल्ला केला आणि विहाराच्या आत व आसपास थोडंसं युद्ध करून जपान्यांना पळवून लावलं. पुढे जेव्हा मृतांची यादी करण्यात आली तेव्हा असं दिसून आलं की अवघ्या ६२ चिडिटसना शत्रूंनी ठार केलं होतं, पण सुमारे १६० पेक्षाही जास्त लोकांना सर्पदंशामुळे मरण आलं होतं.

९.

माणूस हा 'धोकादायक' प्राण्यांपेक्षाही कितीतरी अधिक प्राणघातक आहे

या पृथ्वीवर सर्वात जास्त काळ चाललेलं युद्ध माणसानंच वन्य श्वापदांविरुद्ध पुकारलेलं होतं. आणि खेदाची बाब म्हणजे ते अजूनही चालू आहे.

अगदीच प्राचीन काळात माणूस निव्वळ जगण्यासाठीच वन्य प्राण्यांशी लढला. पुढे तो धनधान्य पिकवायला लागला आणि त्याचा साठाही करू लागला. याही काळातलं युद्ध संरक्षणासाठीच होतं - त्याच्या पिकांच्या आणि प्राण्यांच्या. माणसानं अन्नासाठीही जंगली प्राण्यांची शिकार केली हे खरं असलं तरीही त्यावेळी त्याची शस्त्रास्त्रं फारशी सुधारलेली नव्हती, म्हणून शिकारीची संख्याही फारशी विशेष नव्हती. नंतर माणसानं जसजशी प्राणघातक शस्त्रं शोधून काढली, तसतसा प्राण्यांचा संहारही कायम वाढतच गेला.

माणसानं त्याला घातक वाटणारी वन्य श्वापदंच मारून टाकली असं नाही, तर त्यानं निर्दयीपणानं निरुपद्रवी प्राण्यांनाही ठार मारलं - तेही केवळ त्यांचं मांस, चरबी, कातडी, लोकर आणि पिसांच्या लोभानं. अतिशय कठोर होऊन त्यानं जंगलं नष्ट केली. सरोवरं आणि दलदलीच्या जागा कोरड्या ठणक केल्या, नद्यांवर धरणं बांधली किंवा त्यांचे प्रवाह वळवले. आणि हे करीत असताना त्यानं हजारो जीवांना वसाहती, अन्न आणि पाणी तोडून मारून टाकलं.

माणूसच निःसंशयपणे पृथ्वीवरील सर्वात जास्त क्रूर आणि घातक प्राणी आहे. शिकारीच्या प्रलोभनानं मारून टाकलेल्या व नाहीशा करीत आणलेल्या निव्वळ भारतातल्याच प्राण्यांकडे बघा - गेंडा, सिंह, काळवीट, दलदलीजवळची हरिणं, मगरी इतकी नावंही पुरेशी आहेत. अनिर्बंध हत्त्या, बेपर्वाईनं केलेली जंगलतोड आणि दलदल व नद्या नाहीशा करण्यानं प्राण्यांच्या जाती इतक्या झपाट्यानं कमी होत गेल्या की त्यांना 'संरक्षित जाती' म्हणून घोषित करावं लागलं आहे.

माणूस हा साप, वाघ, सिंह आणि चित्यासारख्या प्राण्यांना 'धोकादायक' म्हणत असतो. हे प्राणी खरोखरच धोकादायक असते तर भारत, ब्रम्हदेश, श्रीलंका, मलाया, आफ्रिका, दक्षिण अमेरिका इत्यादी भागातल्या जंगलात अगदी कितीतरी आत वसलेली हजारो लहान लहान खेडी फार फार वर्षांपूर्वीच नष्ट झाली असती. पण प्रत्यक्षात झालं मात्र उलटंच ! या भागातल्या वन्य प्राण्यांची संख्या हळूहळू कमी कमी होत गेली, आणि माणसांची लोकसंख्या मात्र कितीतरी पट जास्त वाढत गेली आहे !

अनेक शतकानंतर मानवी लोकसंख्या १८३० इसवीत १ अब्ज झाली होती. १९३० मध्ये म्हणजे बरोबर १०० वर्षांनंतर ती आणखी एक अब्जाने वाढली. पुन्हा एक अब्जानं वाढायला तिला ३० च वर्ष लागली (म्हणजेच १९६० मध्ये). पण आश्चर्य म्हणजे पुढच्या १५ वर्षांतच, १९७५ मध्ये ती पुन्हा एकदा एक अब्जानं वाढली !

१०.

सापांची भीती म्हणजे विस्मृत दिवसांच्या आठवणींचे अवशेष

सर्व वन्य प्राणी माणसाला का घाबरतात हे समजणं आता सोपं झालेलं आहे तो नेहमीच त्यांचा पहिल्या क्रमांकाचा शत्रू राहिलेला आहे. मात्र माणसाला त्यांची भीती का वाटावी, हे कळणं कठीणच आहे.

माकडाला (जे अजूनही झाडावर राहतं) सापाची भीती वाटण्याची अनेक कारणं आहेत. अजस्त्र सापांना अजगरांना माकडं खाणं फारच आवडतं. म्हणूनच माकडांना साप दिसला की भीतीनं ते बधीर झाल्यासारखे निश्चल होतात.

न्यूयॉर्कच्या 'ब्राँक्स' या प्राणिसंग्रहालयात 'ब्रुशमन' नावाचा एक चिम्पान्झी एकदा आपल्या पिंजरा तोडून पळाला. जेव्हा त्याला गोडीगुलाबीनं पुन्हा पिंजऱ्यात घालण्याचे सर्व प्रयत्न फसले तेव्हा राखणदाराने 'सरीसृप गृहा'तून चक्क एक साप उचलून आणला आणि ब्रुशमनसमोर नाचवला. जेव्हा तो साप आपल्याकडे येऊ लागला असं चिम्पान्झीला वाटलं तेव्हा भीतीनं त्याची गाळण उडाली आणि स्वसंरक्षणार्थ तो थेट पिंजऱ्यात जाऊन दडला !

माकडांना वाटणारी सापांची भीती सहज लक्षात येण्यासारखी ओह. पण जे सरपटणारे प्राणी (सरीसृप) माणसांचे शत्रू नाहीत आणि जे माणसांच्या वाटेतून दूर होण्यासाठी अधीर असतात त्यांची इतकी विलक्षण भीती माणसांना का वाटावी ? दुसऱ्या प्रकरणात आपण हे पाहिलं आहे की माणसांच्या भय व सुखाच्या जन्मजात भावना या त्यांच्या पूर्वजनांनी अरण्यात घालवलेल्या आदिम काळातील आठवणींचे अवशेष आहेत. ज्याला माणसाची 'कपिवानर

अवस्था' (एप् अवस्था) म्हणता येईल (माणूस झाडावर राहत होता ती अवस्था) त्यावेळी माणसाचे सर्वात भयंकर शत्रू मोठमोठे सापच होते, आणि तेही बहुधा झाडांवरच रहात असत. तेव्हांच ते प्रागैतिहासिक भय अजूनही आपल्याआत दडलेलं आहे. मात्र आपल्याला आता निवाऱ्यासाठी म्हणून लढत बसण्याची मुळीच गरज नाही.

११.

वाघ माणसाचे शत्रू नाहीत

अनेक वन्य प्राण्यांबाबत आपल्याला वाटणारी भीती ही सापाबाबतच्या भीतीसारखीच निराधार आहे. उदाहरणार्थ वाघांचंच बघा. अनेकांचा समज आहे की वाघ हिंस्त्र आणि रक्तपिपासूच असतो. शिवाय संधी मिळाली की तो माणूस आणि इतर प्राण्यांना ठार मारतोच. पण यात सत्याचा लवलेशही नाही !

चौदा वर्षांचा असताना एकदा मी संध्याकाळच्या वेळी सायकलवरून गोहत्तीला परतत होतो. त्यासुमारास कामाख्य टेकडीच्या पायथ्याशी (म्हणजे गोहत्तीपासून सुमारे ५ किलोमीटर अंतरावर) एक भलाढांडगा वाघ रस्त्यापासून १० पावलांच्या अंतरावर झाडीत निवांत पडलेला होता. जेव्हा मी अगदी त्याच्या जवळ पोहोचलो तेव्हाच माझं त्याच्याकडे लक्ष गेलं, आणि शक्य त्या वेगानं मी सायकल चालवली. मी वेगानं त्याच्या समोरून गेल्यावर त्यानं शान्तपणे माझ्याकडे पाहिलं. मला खात्री आहे की त्याला जर बोलता येत असतं तर नक्कीच तो मला म्हणाला असता की बेटा, 'शान्तपणे जा हं !'

हयू डायस नावाचा माझा एक मित्र एकदा कारनं दूरवरच्या प्रवासाला निघाला होता. बिहारमधील पालामाऊ जंगलातून कित्येक तास गाडी चालवल्यामुळे त्याच्या पायात वांब आली आहे असं त्याला वाटलं. म्हणून त्यानं कार थांबवली आणि पाय मोकळे करायच्या उद्देशानं तो खाली उतरला, सिगारेट शिलगावली व चालत-चालत जवळच्याच नाक्यावर शेडजवळ आला. त्यावेळी आभाळात चंद्रकोर होती तरीही वर छत असल्यामुळे व्हरांड्यात अंधारच होता.

डायस व्हरांड्याच्या दिशेनं जात असतानाच त्याला हलक्या आवाजातलं गूरगुरणं ऐकू आलं. ती एक सूचनाच होती. व्हरांड्यात चक्क वाघ उभा होता. डायसला एकाएकी आठवलं की (आणि जे सर्वांनीच लक्षात ठेवायला हवं की-) एखादा वाघ, बैल किंवा अनोळखी कुत्रा

दिसल्यावर किंचाळलं किंवा पळायचा प्रयत्न केला की तो प्राणी पाठलाग करू लागतो. म्हणून डायस जागेवरच स्तब्ध उभा राहिला. काही क्षणातच झालेल्या अस्पष्ट आवाजावरून त्यानं ताडलं की वाघ दुसऱ्या बाजूनं पायऱ्या उतरून जात असावा. नंतर त्या धूसर चांदण्यात वाघ जवळच्या जंगलात निघून गेल्याचं त्याला दिसलं.

वरील दोन्ही प्रसंगावरून हे सिद्ध होतं की माणूस किती अन्यायानं वाघाचं शत्रुत्व करतो. क्षणभर असं समजा की वरील दोन्ही प्रसंगात नेमकं उलट झालं असतं तर ! सुरक्षित आडोश्याला आणि बंदुकीनं सज्ज होऊन उभं असलेल्या किती लोकांनी त्यांच्या शिकारीच्या टप्प्यात आलेल्या निरपराध वाघाला तसंच सोडून दिलं असतं?

आता तुमच्या मते कोणता प्राणी आणि रक्तपिपासू आहे-वाघ की माणूस?

१२.

वाघ फक्त जीवितासाठीच शिकार करतात

दररोज हजारो माणसं शेकडो अरण्यातील झाडं तोडत असतात, मध आणि पोळी गोळा करीत असतात. पक्ष्यांची व लहानसहान प्राण्यांची शिकार करीत असतात, आणि वाघाचं वसतीस्थान असलेल्या अरण्यांमधून रस्ते आणि लोहमार्ग तयार करीत असतात. स्त्रिया सरपण वेचण्यासाठी, मोहाची फुल आणि जंगली फळं गोळा करण्यासाठी, चारा म्हणून गवत आणि पानं कापण्यासाठी अरण्यात जात असतात. मुलंही गुरंदोरं आणि शेळ्या चारायला अरण्याची वाट धरतात. या माणसांना, स्त्रियांना आणि मुलांना बऱ्याचदा वाघ दृष्टीस पडतो. वाघाला तर ते नेहमीच दिसतात, पण त्या लोकांना बघून एकतर वाघ निमूटपणे निघून जातो, किंवा माणसं जवळ आली की तो लपून बसतो.

अनेकदा एखादा भुकेला वाघ जनावरांच्या कळपातील एखादा बैल, एखादी गाय किंवा शेळी फस्त करतो-पण जंगली डुक्कर, हरीण इत्यादी सारखी त्याची नैसर्गिक शिकार उपलब्ध नसली तरच. (दुसऱ्या शब्दांत माणसानं त्याच्या नैसर्गिक शिकारीचा किंवा अरण्याचा निर्दयपणे व अविचारपणे संहार केला नसला तरच!).

तुम्ही असं विचाराल की नरभक्षक वाघांचं काय. उत्तर एवढंच की असे वाघ फार फार तुरळक असतात. वाघांमधल्या नरभक्षकांची संख्या माणसांमधील गुन्हेगारांच्या तुलनेत अगदीच नगण्य असते. एखादा वाघ फारच अशक्त झाला किंवा नैसर्गिक शिकारीसाठी आवश्यक चपळता कमी झाला तीच तो 'नरभक्षक' होतो. बऱ्याचदा वाघाला 'नरभक्षक' बनवण्यात माणसाचाच हात असतो. तो ओबडधोबड शस्त्रांनी किंवा वाईट नेमबाजीनं वाघाला जखमी वा अपंग करतो. मग असे वाघ इतर वाघांकडून, जंगली म्हशींकडून किंवा इतर जंगली श्वापदांकडून मारले जातात. पण जे त्यातूनही बचावतात ते माणूस (खरोखरच) सर्वात सोपं भक्ष्य असतं हे अनुभवावरूनच शिकतात, व शेवटचा उपाय म्हणूनच 'नरभक्षक' होतात.

वाघ (अगदी नरभक्षक वाघसुद्धा) इतर मांसाहारी प्राण्यांइतका कधीच क्रूर नसतो. तो माणसापेक्षा तर नक्कीच कमी प्रमाणात निर्दयी असतो. माणूस व त्यासारखे इतर सर्वभक्षी प्राणी मांसाशिवायही सहज जगू शकतात. पण वाघांना मात्र अन्नासाठी शिकार करावीच लागते. आणि अन्न जगण्यासाठीच आवश्यक असतं!

काही दुर्मिळ अपवाद वगळता, वाघ भुकेला असल्याशिवाय प्राण्यांना कधीच मारत नाही. कदाचित त्याला उपजतच कळत असावं की गरज नसतानाही प्राणी मारले गेले तर त्याचं अन्न फारच लवकर संपून जाईल! हे लालू दुर्वे नावाच्या माझ्या एका शिकारी मित्राच्या अनुभवावरून सिद्ध होतं.

लालू एका उन्हाळ्यात मध्यप्रदेशात वाघाच्या शिकारीवर होता. त्यावेळी जंगलातले बहुतेक ओढे आणि सरोवरं वाळलेली होती. त्यानं वाघासाठी भक्ष्य म्हणून एक म्हैस झाडाला बांधून ठेवली, तिच्यासमोर थोडास चारा टाकला, आणि एका मोठ्ठ्या भांड्यात पाणी ठेवून तो समोरच्याच झाडावर चढून बसला. संध्याकाळ झाली तसा एक वाघ आला, आणि पाण्यापर्यंत जाऊन त्यानं अर्धाश्यासारखं सगळं पाणी पिऊन टाकलं. मग म्हशीला स्पर्शही न करता तो जंगलात निघून गेला. तो भुकेला नव्हता, फक्त तहानलेला होता, म्हणूनच त्यानं म्हशीला तसंच सोडून दिलं, आणि फक्त पाणीच पिलं. लालू, त्यावेळी वाघाची सहजच शिकार करू शकला असता, पण वाघाच्या 'त्या' वागण्यानं लालू, फारच द्रवित झाला, आणि त्यानं वाघाला तसंच जाऊ दिलं.

—इतक्यावरही तुम्ही वाघाला क्रूर आणि रक्तपिपासू प्राणी म्हणाल का?

न बिघडलेला अरण्यातला माणूस

वनश्री आणि प्राणिसृष्टी एवढ्याच काही अरण्यातल्या सजीव गोष्टी नसतात. तिथं अगदी आदिकाळापासून माणूसही रहात आलेला आहे. भारतासारख्या देशांमध्ये तर अशा वन्य जागी आजही लाखो पुरुष, स्त्रिया आणि मुलं रहात आहेत. हे अरण्यातले लोक इतर वन्यप्राणी, पक्षी, सरीसृप आणि कीटकांइतक्याच सहजतेनं अरण्यात रहातात. ते त्या जागेवरील टेकड्या, पर्वतराजी, अरण्य आणि ओढ्यांइतकेच त्या जमिनीचा अंगभूत भाग झालेले आहेत.

निसर्गाच्या कुशीत राहणारे हे अरण्य-रहिवासी स्वतःला 'सुसंस्कृत' म्हणवून घेणाऱ्या आणि त्यांना 'जंगली' म्हणून हिणवणाऱ्या लोकांपेक्षा कितीतरी पटीनं अधिक चांगले असतात. अशा अरण्य-रहिवाश्यांमध्ये राहिलेला कोणताही माणूस तुम्हाला हे सांगेल की हे वन्य-लोक स्वभावानं प्रामाणिक, मदतशील, उदार आणि शहरी लोकांपेक्षा अधिक स्वावलंबी असतात.

आपलं सगळं आयुष्य छोट्याश्या समूहात घालवल्यामुळे हे लोक आपल्या शेजाऱ्यांशी अत्यंत आपुलकीने वागतात आणि फारच आत्मीय समजतात. एखादा परका माणूसही एकदा त्यांच्याकडे गेला की त्याची प्रियजनांसारखीच सरबराई होते. विशेष म्हणजे हे सगळं ते खऱ्या प्रेमातूनच करतात, आणि त्यात कुठेही मोबदल्याची अपेक्षा नसते.

अरण्यातल्या अंतरंगातल्या माझ्या एका सफरीत एक खेडूत माझ्याशी फारच संलग्गीन आणि मित्रत्त्वानं वागत होता. जेव्हा माझी परत जाण्याची वेळ आली तेव्हा माझ्या हातून एक घोडचूक झाली—मी त्याला त्याच्या त्रासातून सोडवण्यासाठी म्हणून काही पैसे देऊ केले. तो अत्यंत साधा माणूस भलताच संतापला आणि त्याला यातनाही झाल्या. तो म्हणाला, "मी तुम्हाला प्रेम दिलं आणि त्या बदल्यात तुमच्याकडून प्रेमाची अपेक्षा केली. जेव्हा आपण दोघं

सोबतच निघालो तेव्हा सगळं सुख-दुःख वाटून घेतलं. आणि आपल्यासोबतचं अन्न-पाणीही असंच वाटून घेतलं. जसं असायला हवं तसंच ते होतं! बस्स. मी तुमच्याकडून पैसे घेतले तर मी बेइमान होईन!"

सुमारे पंधरा वर्षांपूर्वी बस्तरच्या (मध्यप्रदेश) आदिवासी भागातून फिरत असताना मी रस्त्याच्या कडेलाच असलेलं तेव्हाच्या तिथल्या राजाचं घर पाहिलं. ते घर सताड उघडं होतं, आणि तिथं पहाणेकरीही नव्हता. खोल्यांमध्ये फर्निचर होतं, आणि स्नानगृहात भांडीकुंडी होती. अंगणात फुला-फळांनी लगडलेली झाडे होती. कित्येक वर्षांपासून ते घर तशाच अवस्थेत होतं. आसपासच्या साध्यासुध्या माणसांपैकी एकानंही एकाही वस्तूला स्पर्श करण्याचा विचारसुद्धा केला नव्हता!

एखादा नवखा माणूस शहरात आला तर त्याला राहण्यासाठी पैसे द्यावे लागतात असा नियमच आहे. तरीही बस्तरसारख्या भारतातल्या अत्यंत पुरातन जिल्ह्याच्या खोल अंतरंगात प्रत्येक मोठ्या खेड्यातून ठाणागुडी नावाचं घर असतं (याचा अर्थ 'अतिथीगृह' होतो, आणि यातील 'ठाणा' शब्दाचा पोलिसठाण्याशी अर्थाअर्थी संबंध नाही!) ही एक मोठी झोपडी असते आणि त्या खेड्यातल्या प्रमुख माणसाला भेटल्यानंतर ती कुणाही वाटसरूला सहजच मिळू शकते.

ठाणागुडीत एक पाण्याचा घडा, थोडंसं सरपण, एक झाडू आणि बसायला वा झोपायला चट्या ठेवलेल्या असतात. खेड्यातल्या मुली पाळीपाळीनं तिथं झाडलोट करतात, आणि अचानक येणाऱ्या पाहुण्यांसाठी स्वच्छ करून ठेवतात. साधारण वयस्क माणूस विहिरीतून किंवा ओढ्यावरून पाणी आणून घडा भरून ठेवण्याची जबाबदारी उचलतो. जर भारताचं पारंपारिक आदरातिथ्य अजूनही कुठं जिवंत असेल तर ते अशा आदिम अंतरंगातल्या भागातच!

शहरी माणसाला अरण्यात उपलब्ध असलेल्या गोष्टींवरच गुजराण करावयाची पाळी आली की हताश व्हावं लागतं! पण अरण्यात राहणाऱ्या लोकांना काड्याच्या पेटीतील काड्यांच्या शिवायही सहजच आग निर्माण करता येते, पाऊस किंवा वारा असला तरीही प्रकाश निर्माण करता येतो. वनस्पतींपासून दोरखंड, सुतळ्या आणि मशाली तयार करता येतात. त्यांना अल्पावधीतच आसरा उभा करता येतो आणि विटा, चुना, खिळे आणि बांधकामाच्या इतर पदार्थांशिवायच झोपडी बांधता येते. त्यांना अत्यंत प्राथमिक फासांच्या मदतीनं पक्षी पकडता येतात. सळई आणि विणलेल्या टोपल्यांनी मासे पकडता येतात. त्यांना टोळ, कीटक आणि अनेक प्रकारच्या जंगली शेंगा, खोड, पानं आणि रसाळ फळं खाऊन

आपल्या आहारातील प्रथिनं आणि जीवनसत्त्वं वाढवता येतात.

एकदा भर दिवसा शिकारीसाठी हिंडत असताना माझा पाय मुरगळला आणि मला संध्याकाळपर्यंत एका दरीत रहावं लागलं. माझे सहकारी मात्र निघून गेले होते. आठ ते दहा लहान मुलं त्यावेळी माझ्याभोवती गुरं चारीत होती, आणि दिवसभर त्यांच्या कामाकडे बघणं म्हणजे माझं शिक्षणच होतं.

त्यांनी आणि त्यांच्या कुत्र्यांनी गुरांवर कसून लक्ष ठेवलं आणि जे जनावर कळप सोडून जाई त्याला ते परत कळपात आणीत. त्याचवेळी त्यांनी रसाळ फळं, आणि खाण्यालायक पानं घरी नेण्यासाठी गोळा करून ठेवली, त्यांच्यातील दोघांनी कठीण कवच असलेली जंगली फळं जमवली, आणि दोन सपाट दगडांच्या सहाय्यानं फोडून आतील बिया काढल्या. त्यांच्यातील एकानं अंगातला सदरा काढला आणि बाकीच्यांनी त्या सदर्यानं ओढ्यातल्या लहान लहान मासोळ्या पकडल्या. दोघातिघांनी लठ्ठ लठ्ठ आळ्या पकडल्या. दोन मोठी मुलं गुलेरच्या साहयानं कबूतरांना आणि खंड्यांना पळवून लावत होती. एका छोट्यानं झाडावरून पाडलेलं मधाचं पोळं मोठ्या अभिमानानं मला आणून दाखवलं.

दुपार सरतासरता गुरादोरांना हाकून घरी न्यायची वेळ झाली तेव्हा त्या मुलांनी जंगलाच्या एवढ्याश्या भागातून घरच्या लोकांसाठी अनेक प्रकारची फळं गोळा केली होती. त्याच जागेवर संबंध दिवस घालवूनही एखादा शहरी माणूस नुसताच रिकाम्या हातांनी परत आला असता. एवढंच नाही तर तो आपल्यामागे जंगलात बरीच घाण ठेवून परतला असता !

जर अणुयुद्धानं किंवा एखाद्या नैसर्गिक आपत्तीनं सभ्यतेच्या सुखसोयी नष्ट करून टाकल्या तर आपल्याला जगण्यासाठी निसर्गाकडे परत फिरावं लागेल. तेव्हा त्या जगण्याच्या कठोर संघर्षात तुमच्या किंवा माझ्यापेक्षा हे वन्य लोकच अधिक चांगल्या पद्धतीनं जगू शकतील.

बांबू नावाचं महाकाय गवत

बांबू हा गवताच्या कुलातील सर्वात उंच सदस्य आहे. काही काही प्रकारचे बांबू ३५ मीटर उंच वाढू शकतात आणि त्यांच्या खोडांचा व्यास ३५ सेंटीमीटरपर्यंत असतो. त्यांच्यातील काही आधारानं वाढणारे बांबू तर ६० मीटरहूनही जास्त लांबीचे असतात.

अनेकांची अशी समजूत आहे की बांबू ही निव्वळ आशियातीलच वनस्पती आहे, पण वस्तुतः ती पश्चिमेतही वाढते. ती अमेरिकेतील संयुक्त राष्ट्रांच्या दक्षिण भागापासून ते चिली व अर्जेन्टिनाच्या उत्तरेपर्यंत आढळून येते. उत्तर कॅलिफोर्नियाच्या सागरी किनाऱ्यावरील गुरंदोरं तिच्यावर मुक्तपणे चरत असतात. हे मनोऱ्यासारखं उंच गवत आशियात विपुल प्रमाणात आढळतं एवढंच. एकट्या चीनमध्येच त्याच्या १६० जाती वाढत असल्याचं म्हटलं जातं !

बांबू खरोखरच बहुविध उपयोगाचं झाड आहे आणि उपयोगही किती अमर्याद आहेत ! इंधनाचं द्रवरूप डिझेल बांबूच्या उर्ध्वपातनापासून निर्माण करतात हे तुम्हाला माहितंय का ? बांबूपासून औषधांसाठी व संप्रेरकांसाठी आवश्यक पदार्थही मिळवतात. एखाद्या रोग्यापासून काढलेले आजाराचे जीवजंतू कधीकधी संवर्धनासाठी म्हणून बांबूपासून तयार केलेल्या माध्यमातच ठेवतात. हे बांबूचे काही विशेष प्रकारचे उपयोग आहेत. पण बांबूचे सर्वसाधारण उपयोगही कितीतरी आहेत.

असं म्हणतात की बांबू नाहीसे झाले असते तर अतिपूर्वेकडील लोकांची जीवनपद्धतीच पूर्णतः बदलून गेली असती. आशियात जिथंजिथं बांबू सापडतो तिथं तिथं बांबूचे कोवळे कोंब खाण्यासाठी वापरतात. पूर्व भारतात आणि इतर अनेक देशांतील खेड्यांमध्ये बांबूच्या झोपड्या (ज्यांना आसाम आणि बंगालमध्ये 'बाशा' म्हणतात) सर्वत्र आढळतात. बांबूचं फर्निचर आणि

शोभेच्या विणलेल्या वस्तू तर जगभर सगळीकडेच वापरल्या जातात. चीन, आसाम व इतर भागात बांबूपासून तयार केलेल्या भांड्यांचा अन्न शिजवण्यासाठी सर्रास उपयोग करतात.

बांबूची लागवड होत असलेल्या भागात कोळी लोक मच्छिमारीसाठी बांबूच्या काठ्यांचा उपयोग करतात आणि नंतर मासे टाकण्यासाठी बांबूच्या वेळणीचा (म्हणजेच बांबूच्या टोपल्यांचा) फार मोठ्या प्रमाणावर उपयोग करतात. अनेक डोंगराळ भागांतून खाली पायथ्यापर्यंत पाणी आणण्यासाठी बांबूच्या पाईपांचा उपयोग करतात. बांबू मोठ्या प्रमाणावर जळण म्हणून, काठ्यांसाठी, कुंपण म्हणून व इतर अनेक कामांसाठी बांबू वापरतात हे सांगायला नकोच. तुम्हाला माहितच आहे की चीनमध्ये अन्न खाण्यासाठी बांबूच्या काड्यांचाच वापर करतात.

यांगत्से-किंग नदीच्या अतिजलद प्रवाहात होड्याच्या स्पर्धेत उतरणारे नाविक बांबूचीच दोर वापरतात. हे दोर दर चौरस सें. मि. ला १७८५ किलोग्रॅमपेक्षा जास्त भार सहन करू शकतात. हा भार जवळजवळ पोलादाइतकाच असतो! बांबू काँक्रीटच्या बांधकामात सांगाडे म्हणून पण वापरले जातात.

बांबूचा लगदा शेकडो वर्षांपासून कागद तयार करण्यासाठी वापरतात. बांबूच्या तुकड्यापासून उत्कृष्ट प्रतीची वाद्ये तयार करतात, आणि तीही बासरीहून कितीतरी पटीन गुंतागुंतीची! टोकियोमध्ये बांबूच्या नळ्यांपासून बनवलेला एक बाजा असतो. लास पिनास रिझाल या मनिलाच्या उपनगरात १५० वर्षांचा जुना बांबूचा बाजा आहे.

बांबू ही सर्वात जलद गतीनं वाढणारी वनस्पती आहे. आग्नेय आशियातील काही काही जाती तर एका दिवसात सव्वा मीटर वाढत असल्याची नोंद आहे! कित्येक जाती त्यांची उभी वाढ केवळ दोन महिन्यांतच पूर्ण करतात. पण या विलक्षण वाढीनंतर ही झाडे पुन्हा आयुष्यभर कधीही उंच वाढत नाहीत. त्यांची उभी वाढ पूर्णपणे खुंटते.

यानंतर वाढ होणारा त्यांचा भाग भूमिगत असतो. साधारण एक हेक्टर जमिनीत १०० ते ७५० नवे खुंट आणि भूमिगत खोडांच्या फांद्या फुटतात आणि पसरत जातात. वसंत ऋतूत या बाजूच्या फांद्यांची वाढ तात्पुरती खुंटते आणि मग नवे अंकुर फुटून ते जमिनीतून वर येतात. अशावेळी बांबूची सर्व शक्ती या नव्या अंकुरांत एकवटते व तेही असेच अफाट गतीनं उंच वाढतात. बांबूच्या कळपांची अशीच वाढ होत असते. आणि ते पसरत जातात. म्हणूनच पूर्वी जमिनदार आपल्या शेतांच्या कुंपणांवर बांबू लावत असत. नंतर मग आपल्या शेताची हद्द ते बांबूचा कळप पसरत गेलेल्या भागापर्यंत असल्याचा दावा करीत!

बांबूचं आयुष्यमान सुमारे १०० वर्षे किंवा त्याहून थोडे जास्त असतं. पण प्रत्येक वर्षी

फुटणाऱ्या फुटव्याचं आयुष्य अगोदरच्या फुटव्यापेक्षा एका वर्षानं कमी असतं, ही आश्चर्यकारक गोष्ट आहे ! म्हणूनच एखाद्या भागातली सर्वच्या सर्व बांबूंची झाडे एकाच वेळी मरतात—जरी त्यातली काही १०० वर्षांची आणि काही अवघ्या एकच वर्षाची असली तरी !

एकदा बांबू फुलले की साधारण वर्षा-दोन वर्षातच बांबूचं सगळं बनच मरून जातं, आणि सामान्यतः एखाद्या बनातील पहिल्या बांबूला शंभर वर्ष झाली की हे अख्खं बनच फुलारून येतं. समजा एखाद्या बनातून बांबूचा अंकुर दूर दुसऱ्या देशात नेऊन लावला तरीही त्यातून निर्माण झालेलं बांबूचं बन मूळ बांबूच्या बनासोबतच फुलतं आणि मरून जातं !

१५.

चिवचिवणारी आनंदी चिमणी

जसजशी माणसांची लोकसंख्या वाढीस लागली आणि माणसांनी अरण्यांचा जास्तीतजास्त भाग व्यापण्यात सुरुवात केली, तसतशी जंगली प्राण्यांनी आपली प्रतिक्रिया दोन पद्धतींनी व्यक्त करण्यास सुरुवात केली. त्यातील काही प्राणी आपल्या पुरातन शत्रूपासून संरक्षण करून घेण्यासाठी अरण्यातील गाभ्याकडे स्थलांतरित झाले. अशा प्राण्यांना 'तंत्रभीत' असं म्हणतात. पण त्यातील काहींनी मात्र माणसाच्या आसपास वा जवळ राहून माणसाला अनेक प्रकारे मदत करायचं ठरवलं. अशा प्राण्यांना 'तंत्रप्रेमी' असं नाव दिलं जातं. काही उदाहरणं म्हणजे खेडेगावाभोवतीचे कोल्हे, ससे, लांडगे इत्यादी; आणि शहरातले कावळे, कबुतरं, उंदीर इत्यादी. पण सर्वात चांगलं उदाहरण म्हटलं तर चिमणीच.

बिनमाणसाळलेल्या सर्व प्राण्यांमध्ये माणसाच्या सर्वात जवळ रहाणं आवडणारी बहुधा चिमणीच असावी. जिथं जिथं नवं शहर निर्माण होण्याच्या अवस्थेत असतं, आणि माणसं वसाहती करू लागलेली असतात तिथंतिथं तात्काळ चिमण्या जमा होऊ लागतात. त्या अगदी घरांमध्येसुद्धा आपली घरटी बांधतात, आणि आपल्याला इजा होणार नाही याची खात्री पटली तर अगदी जवळ येऊन आपल्या हातातले दाणे पण टिपतात. म्हणूनच त्यांना पक्ष्यांमधील सर्वात जास्त मानवी समजलं जातं.

कोंबड्यांचा अपवाद वगळता, चिमणी हाच सर्वात जास्त ठिकाणी आढळून येणारा जमिनीवरील पक्षी आहे. पण कोंबड्यांना माणसाळवून पृथ्वीवरील चारी दिशांना माणसानंच नेलेलं आहे. याउलट चिमणी मात्र स्वतःच सगळीकडे जाऊन राहू लागलेली आहे. त्यांच्या त्यांच्या प्रयत्नांमुळेच चिमण्या या उष्णकटिबंधातून आफ्रिकेच्या सर्व भागांत, सर्व युरोपभर आणि आग्नेय आशियाच्याही पूढे अतिपूर्वेकडे गेलेल्या आहेत. मात्र माणसांच्याच मदतीनं त्या

नव्या जगात (अमेरिकेत) आणि पृथ्वीच्या परस्परविरुद्ध टोकांवर जाऊ शकल्या.

इ. स. १८५०च्या मध्यावधीत काही युरोपीयन स्थलांतरितांनी आपल्यासोबत आपल्या जुन्या वसतीस्थानांची आठवण म्हणून चिमण्यांना उत्तर अमेरिकेत नेलं. नंतर अमेरिकन शेतकऱ्यांनी पिकांचा नाश करणाऱ्या कीटकांना नष्ट करण्यासाठी म्हणून चिमण्यांची आयात सुरू केली. १८६० च्या उत्तरार्धात याच कामासाठी ऑस्ट्रेलिया आणि न्यूझीलंडमधेही चिमण्यांची आयात सुरू झाली. १९७२ मध्ये ब्यूएनॉस आइरेसमध्ये चिमण्यांची दहा जोडपी सोडली गेल्यामुळे दक्षिण अमेरिकेतही चिमण्यांचा सुळसुळाट झाला. या चिमण्या नंतर भराभर वाढत गेल्या आणि नंतर दक्षिण आणि मध्य दक्षिण अमेरिकेत पसरत गेल्या.

बहुतेक प्राणी व पक्ष्यांना प्रत्येक मोसमात नवे जोडीदार सापडतात, पण चिमण्या मात्र (कबूतर आणि लांडग्यांप्रमाणेच) आयुष्यभर आपल्या एकाच जोडीदारासोबत राहतात. आपला जोडीदार मेला की त्या अगदी माणसांसारख्याच शोकाकुल होतात.

चिमण्यांचं प्रजनन अतिवेगानं होतं, आणि संख्या वाढते. मादी वर्षातून चारवेळा अंडी घालते, आणि दरवेळी सरासरी पाच अंडी असतात. जर यातली सगळीच उबवली गेली आणि पिल्लंही जिवंत राहिली तर चिमण्या इतक्या वेळा आणि इतक्या प्रचंड प्रमाणात वाढत जातील की निसर्गाचं सन्तुलनच बिघडून जाईल आणि त्या भयंकर त्रासदायक होतील. अंकगणिताच्या साहयानं त्यांची ही वाढ सैद्धान्तिक पद्धतीनं खालीलप्रमाणे असेल.

एका वर्षाच्या अखेरीस २० पिल्लं (४ वेळा ५-५ अंडी उबवल्यामुळे) अधिक २ (म्हणजे आईवडिल) म्हणजेच २२ चिमण्या होतील.

या २२ चिमण्या (किंवा ११ जोड्या) ११ वेळा २०-२० चिमण्या याप्रमाणे २२० चिमण्या निर्माण करतील. त्यात मूळ २२ चिमण्या मिळवल्या की दुसऱ्या वर्षाच्या शेवटी एकंदर चिमण्या २४२ होतील.

तुम्ही जर नंतरच्या चार वर्षांचा हिशोब केलात, तर तुमच्या लक्षात येईल की सहा वर्षांच्या अखेरीस (आणि हा काळ चिमणीच्या आयुष्यमर्यादेपेक्षाही कमी आहे) चिमण्यांची लोकसंख्या ३५,४३,१२२ झालेली असेल!

पण निसर्ग कधीही अशी अफाट लोकसंख्या वाढू देत नाही. निसर्गात विविध जातीजातींमधील संतुलन ठेवण्यासाठी शिकारी असतात आणि शिकारही असते. म्हणूनच चिमण्यांना अनेक शत्रू असतात, जसे बहिरी ससाणा, मांजर, घुशी आणि घुबड. हे मोठ्या प्रमाणावर चिमण्यांची शिकार करतात. वादळ, कडेकपारी कोसळणं आणि शीतप्रदेशातील

हिमवर्षांमुळेही असंख्य प्रमाणात चिमण्या मरतात. साधारणतः आठवील एक चिमणीच जगू शकते.

एका चिमणीचा मृत्यू इतिहास घडवून गेला, आणि असंख्य ब्रिटिश वर्तमानपत्रांत त्याची नोंद झाली. ही घटना १९३६ मधील आहे. तेव्हा लंडनच्या लॉर्ड्स क्रिकेट मैदानावर केब्रिज विद्याविठाच्या एका गोलंदाजाच्या अत्यंत वेगवान चेंडूने ती चिमणी मेली. आपल्या या अभूतपूर्व मरणानं ती चिमणी अमर झाली !

१६

प्राण्यांना माणसाळविण्याविषयी

वन्य प्राण्यांना माणसाळविण्याशिवाय माणसाला प्रगतीच्या राजपथावर पाऊल ठेवणं शक्यच नव्हतं. उदाहरणार्थ बैलांशिवाय तो शेतकरी होऊच शकला नसता, बैल, म्हशी किंवा घोड्यांशिवाय नांगरटच झाली नसती, घोड्यांशिवाय वा प्राण्यांच्या गाड्यांशिवाय दूरदूर प्रवास करू शकला नसता, किंवा उंटांशिवाय त्यानं वाळवंटाच्या आत आत जाण्याचं धाडसही केलं नसतं.

वन्य प्राण्यांना पाळण्याचा पहिला प्रयत्न कुत्र्यापासून सुरू झाला. म्हणूनच कुत्र्याला 'माणसाचा सर्वात जुना मित्र' असं म्हणतात. कुत्रा हा सर्वात जास्त विश्वासू, प्रेमळ आणि लोकप्रिय पाळीव प्राणी आहे. त्याची त्याच्या धन्यावर असलेली परिपूर्ण श्रद्धा इतर कुठल्याही प्राण्यांत आढळून येत नाही.

कुत्र्याला पहिल्यांदा कसं बरं माणसाळविण्यात आलं असेल? आदिमानव हा पूर्णतः मांसभक्षी होता, आणि तो प्राण्यांची शिकार करून त्या मांसावर गुजराण करीत असे. त्या काळी जंगली कुत्री, लांडगे आणि कोल्हे अश्मयुगीन मानवाच्या गुहेभोवती घिरट्या घालीत, आणि हाडं, मांस, कातडीचे तुकडे इत्यादी सापडेल ते उचलून नेत. त्यावेळी क्वचित् त्या प्राण्यांची पिल्लं सापडत, ती पकडून त्यांना पाळलं जाई व त्यांची पैदास केली जाई. मग वन्य प्राण्यांना पकडण्याची गरज उरत नसे. त्यात कुत्रा अत्यंत विश्वासू व शिकारीसाठी फारच उपयुक्त ठरला कारण माणसांचं शिकार हे एकच अन्न मिळवण्याचे साधन होतं. शिवाय कुत्रा माणसाच्या घराची राखण करी आणि जंगली प्राणी आले की जोराजोरात भुंकून माणसाला सावध करीत असे.

त्या काळापासून कुत्रा हा त्याच्या वन्य पूर्वजांपेक्षा खूपच बदलून गेला व भिन्न झाला. कारण त्याचं दीर्घकाळचं पाळीवपण आणि सुनियंत्रित पैदास होतं. कोल्हा आणि लांडगाही

त्याच वर्गातील असूनही पाळले जाऊ शकले नाहीत. आणि आजतागायत वन्यच राहिले आहेत. त्यांच्या आणि कुत्र्यांमधील स्वभाव धर्माचे (मानसशास्त्रीय) भेद अधिकच वाढलेले आहेत, अगदी अल्सेशियनसारखी काही कुत्री कोल्ह्यासारखी दिसत असली तरी.

हळूहळू माणूस शेती करण्याइतपत वाढत गेला आणि अन्नधान्य पिकवू लागला. मग जंगली बैलाला नांगर ओढण्यासाठी माणसाळण्यात आलं, मग बैलगाडी ओढण्यासाठी आणि मग मटणासाठीही (गाईचं दुभतं जनावर म्हणून महत्त्व अर्थातच फार फार नंतरच कळालं). डोंगराळ भागात पम्म्या पायांची शेळी पाळली गेली, तर वाळवंटी प्रदेशात उंट पाळला गेला.

मानवानं पुढे अधिकाधिक प्रगती झाल्यावरच आणि धान्य साठवायला सुरुवात केल्यावरच मांजर पाळायला सुरुवात केली. मांजर बहुधा स्त्रियांनीच (पुरुषांनी नव्हे) पाळायला सुरुवात केली असावी, कारण स्त्रियाच पहिल्या शेतकरी असल्या पाहिजेत अशी समजूत आहे. स्त्री आपल्या घराभोवती धान्य वाढवत असे आणि पुरुष जंगलात जाऊन शिकार करीत असे. मांजरी या साठा केलेल्या धान्याला लागलेल्या उंदरांच्या मागे आल्या असाव्यात. कदाचित काही मांजरींची पिलं किंवा गर्भार मांजरी पकडण्यात आल्या असाव्यात, त्यांना खाऊपिऊ घालून जपलं गेलं असेल, आणि त्याच अवस्थेत त्यांची संख्या वाढत गेली असेल. मानवाला उंदरांची संख्या कमी करण्यासाठी मांजर उपयुक्त वाटलं असेल, आणि मांजरीलाही जिवंत राहण्यासाठी रोजच्या रोज जंगलात जाऊन शिकार करण्यापेक्षा गुहेत राहून रोजच्या रोज शिकार मिळवणं अधिकच सोयीचं वाटलं असेल. अन्नधान्य पिकवणाऱ्या प्राचीन ग्रीक देशात मांजरीला फारच आदराचं स्थान होतं. इजिप्तमधील पुरातन थडग्यांमध्ये हजारो मांजरींची प्रेतं रसायनात पुरलेली आढळून आली आहेत.

जंगली गाढव हे घोड्याच्याही आधी पाळीव बनवण्यात आले. कारण स्पष्टच आहे की घोड्याला पकडणं फारच कठीण होतं. पण घोड्याला माणसाळल्यानंतरही गाढवच अधिक कणखर असल्याचं आणि कमीत कमी चाऱ्यावर जास्त काळ राहू शकत असल्याचं आढळून आलं. तर ते युरोपातील मेडिटरेनियन भागात आणि मध्यपूर्व व राजस्थानसारख्या ओसाड भागात अधिकच उपयोगी ठरले.

घोडा हा माणसाळविण्यात आलेला सर्वात शेवटचा प्राणी होता. पण एकदा माणसाळल्यानंतर तो अत्यंत चपळ व गतिमान, विश्वासाई आणि प्रेमळ असल्याचं दिसून आलं. पण कायम गोठलेल्या बर्फाळ प्रदेशात तो कामाचा नव्हता, म्हणून अशा उत्तर व दक्षिण ध्रुवाजवळच्या भागात गाडी ओढण्यासाठी कुत्र्यांचा उपयोग होऊ लागला.

कोंबडा आणि कबूतर हे पहिले दोन पाळलेले पक्षी समजण्यात येतात. त्यांचे पूर्वज अगदी आजही भारतात आढळून येतात. अनेक भारतीय अरण्यांतून आढळणारा तांबडा जंगली कोंबडा हा अनेकविध जातींच्या सर्व कोंबड्यांचा पूर्वज आहे. एकदा माणसाळल्यानंतर आणि त्यापासून विविध प्रकारच्या चित्रविचित्र कोंबड्यांची पैदास केल्यानंतर माणसानं तिला जगाच्या कोनाकोपऱ्यात पोहोचवलं. कुत्र्यानंतर कोंबडाच जगभर फैलावत गेलेला प्राणी आहे.

विविध प्रकारच्या सर्व कबूतरांचा पूर्वज म्हणजे निळं पहाडी कबूतर आहे, आणि ते संपूर्ण भारतभर आढळून येतं. अगदी ५००० वर्षांपूर्वीसुद्धा इजिप्तचे लोक अन्न म्हणून, आणि कदाचित संदेश पोहोचवण्यासाठी पण, कबूतरे पाळीत. चिनी लोकांनीही अनेक शतकांपासून कबूतरं पाळली आहेत. सम्राट अकबराकडे सुमारे २०,००० कबूतरांचा संग्रह होता असं म्हणतात.

१७.

पाळीव प्राणी बनले वन्य प्राणी

आपल्यापैकी बहुतेक सर्वांनाच प्राणी पाळण्याची आवड असते. ते अगदीच स्वाभाविक आहे. पाळीव प्राणी व पक्ष्यांबद्दलचं प्रेम हे आपण आपल्या पूर्वजांकडून अनुवंशिक पद्धतीनं घेतलेलं आहे.

सामान्यतः आपण कुत्री, मांजर, ससे, माकडं, राघू-मैना आणि कबूतरांसारखे सर्वसामान्य आणि माणसाळलेले प्राणी व पक्षीच पाळत असतो. काही लोकांना हरीण आणि मोरासारखे किंचित वेगळ्या प्रकारचे पाळीव प्राणी आवडतात. क्वचित् काही लोकांना तर (संधी मिळाली की) वन्य श्वापदांचे बछडे पाळायला पण आवडतं, जसं बिबळ्या, ढाण्या वाघ, अस्वल आणि लांडग्यांची पिल्लं. पण सामान्यतः नेहमीचेच पाळीव प्राणी बाळगणं हाच नियम आहे.

सहज शक्य असलं तरी हत्तीचं पिल्लू पाळण्याची कल्पना काही सगळे करणार नाहीत. प्रेटोरिअस नावाच्या एका लेखकावर एकदा आफ्रिकेतील वन्य हत्तीचं पिल्लू पाळण्याची पाळी आली. त्याला त्या पिल्लाचं निश्चित अन्न काय आहे हे शोधणं फारच कठीण गेलं. छोट्या हत्तीच्या पिल्लाला फारच लवकर अतिसार होतो आणि ते चट्कन मरतं. हत्तीचं दूध पातळ पाण्यासारखं दिसत असलं तरी ते निकृष्ट नक्कीच नसतं. त्यात गाईच्या दुधातील अल्ब्युमिनच्या दुप्पट प्रमाण असतं. अनेकदा चुकत चुकत आणि पुन्हापुन्हा प्रयत्न करत शेवटी प्रेटोरिअसनं असं शोधून काढलं की आफ्रिकन हत्तीच्या पिल्लाचा संतुलित आहार म्हणजे सामान्यतः ४.५ लिटर गाईचं दूध, ०.२८ लिटर लोणी, चोवीस अंड्यांचा पांढरा बलक आणि १.८० कि. ग्रॅ. उकडलेला तांदूळ इतका आहे!

वन्य श्वापदांच्या पिल्लांना पाळणं आणि त्यांचं पालनपोषण करणं ही खरोखरीच

विशेषज्ञाचीच गोष्ट आहे. अशा वन्य पाळीव प्राण्यांची आणखीही एक समस्या असते. एकदा ते वाढू लागले की त्यांना कुटुंबात ठेवणं फारच जिकिरीचं होऊन बसतं, आणि पुन्हा परत जंगलात नेऊन सोडावं तर ते फारच माणसाळलेले असतात आणि ते नैसर्गिक जीवन जगू शकत नाहीत.

पोषणाचं बघा. वाघ आणि चित्याची पिल्लं खाटिकखान्यातल्या मांसावर वाढवायचा प्रयत्न केला तर आतड्यात जंत होऊन ती मरायची शक्यता असते. खाटिकखान्यातल्या मांसात जंगलात मारलेल्या नैसर्गिक प्राण्यांच्या अंगावरची केसाळ कातडी असणं शक्य नाही. मी अनेकदा वाघांची जंगलातली विष्टा पाहिली आहे. त्यात बहुधा न पचलेल्या केसाळ कातडीचे बारीक बारीक तुकडे असतात. या श्वापदांना नुकत्याच मारून फस्त केलेल्या प्राण्यांच्या रक्तातून जे क्षार मिळतात तेही खाटिकखान्यातल्या मांसात नसतात.

पाळलेल्या वन्य श्वापदांना अन्नातील आणखीही काही अत्यल्प प्रमाणातील पण आवश्यक घटक मिळणं कठीण होतं. कुत्र्याला जर अपचन झालं तर ते गवत खातं, हे तुम्ही पाहिलं असेल. मध्यप्रदेशातील खेड्यातल्या गोंड लोकांनी मला सांगितलेलं आहे की त्यांनी वाघांनाही असंच विशिष्ट गवत खाताना पाहिलेलं आहे. म्हणजे वाघसूद्धा अपचनावर उपाय म्हणून गवत खात असले पाहिजेत ! किंवा थोडं खरखरीत काहीतरी हवं म्हणून, किंवा त्यांच्या शरीरांना आवश्यक असलेली जीवनसत्त्वं मिळावीत म्हणूनही असेल कदाचित ! अनेक वन्य श्वापदं जंगलातील क्षार साठलेल्या भागातूनच आरोग्यवर्धक खनिज पदार्थ मिळवतात.

कुठल्याही परिस्थितीत, सर्व वन्य श्वापदं मुक्तपणे अरण्यात भटकू शकतात आणि त्यांच्या आहारात विविधता व पुरकता आणू शकतात निसर्गाला तसं अपेक्षित असतं ! व्यायाम आणि शिकारीनंही ते स्वतःला चपळ, दक्ष आणि सुस्थितीत ठेवतात. पण पिंजऱ्यात ठेवलेलं किंवा साखळदंडानं बांधून ठेवलेलं वन्य श्वापद त्याच्या नैसर्गिक जन्मसिद्ध हक्कापासून वंचित ठेवलं जातं. मग जर ते रोगट, मद्धड आणि दुःखी दिसत असेल तर आश्चर्य वाटण्यासारखं काही नाही. एखाद्या बंदिस्त वन्य श्वापदाची स्थिती अगदी तुमच्यासारखीच असेल ज्यावेळी वन्य श्वापदांनी तुम्हाला त्यांच्यासोबत जगायची सक्ती केली असेल. अशावेळी तुम्ही इतर माणसांपासून तोडले जाल आणि तेवढंच अन्न तुम्हाला मिळेल जेवढं ती श्वापदं तुम्हाला देतील !

आता मी पाळीव श्वापदं हिंसक झाल्याची काही उदाहरणं सांगणार आहे. माझ्या एका काकानं अनेकदा वाघ आणि चित्याची पिलं वाढवण्याचा प्रयत्न केला होता. पण जेव्हा वाघाचे बछडे एक वर्षाचे होते आणि चित्याचे बछडे जवळजवळ ९ महिन्यांचे होते तेव्हा त्यांना

प्राणिसंग्रहालयात पाठवण्याशिवाय पर्याय उरत नसे. कारण तोपर्यंत त्यांचा आडदांड खेळकरपणा आणि बागडणं माणसाला आवरता येण्याच्या पलिकडचं असायचं, आणि मुलांना तर फारच अवघड जायचं !

सर्व वन्य श्वापदांप्रमाणंच जंगली हरिणाला माणसाची भीती तर वाटतेच, शिवाय ते माणसाचा द्वेषही करतं. त्यांना पाळलं तर त्यांची भीती जाते. पण त्याचं उपजतच द्वेष केव्हाही उफाळून येऊ शकतो, आणि अशावेळी ते दृष्टिपथात येईल त्या पहिल्या माणसावर हल्ला करू शकतात.

माझ्या आसामातल्या एका पुतण्याकडे मोहन नावाचं एक पारा जातीचं काळवीट होतं. तीन वर्ष नीट साळसूदपणे राहिल्यावर एकदा ते एकाएकी माळ्यावर तुटून पडलं आणि आपल्या शिंगांनी व खुरांनी माळ्याला जायबंदी केलं. माळी बहुधा मेलाच असता, पण दोन-तीन लोक त्याच्या मदतीला धावून आले म्हणून कसाबसा वाचला.

तेव्हा शेकडो वर्षांपासून माणसाळविण्यात आलेले पाळीव प्राणीच इतर वन्य प्राण्यांपेक्षा अधिक आनंदी व विश्वासाहर्ही असू शकतात.

तुम्ही एखाद्या जातीचे अनेक प्राणी सारख्याच पद्धतीनं वागतील अशी अपेक्षा मात्र करू नका. दोन कुत्री, मांजर किंवा कोंबड्यासुद्धा सारख्या असत नाहीत. एखादं लाजाळू असेल तर दुसरं धीट, एक बागडणारं असेल तर दुसरं गंभीर; एक अधाशी असलं तर दुसरं चौखंदळ असू शकेल. त्यांचा विचार करता ते आपल्याहून म्हणजे मनुष्यप्राण्यांहून, फारसे वेगळे असायची शक्यताच नाही !

